

श्री सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलाश
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह
माननीय न्यायाधीश श्री बैद्यनाथ उपाध्याय
माननीय न्यायाधीश श्री गोविन्द कुमार उपाध्याय
फैसला

२०६९-NF-००१८

मुद्दा:- धर्मलोप ।

काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं.२७ असन न्हैकन्तला
बिहारटोल बस्ने रेशमान तुलाधर-----१
अष्टमान तुलाधरको मुद्दा सकार गर्ने ऐ. ऐ. वडा नं.३० असन टोल बस्ने
पदमशोभा तुलाधर-----१
चन्द्रज्योति तुलाधरको मुद्दा सकार गर्ने ऐ. ऐ. बस्ने सुमित्रा तुलाधर-----१
ऐ. ऐ. बस्ने सुमन तुलाधर-----१

पुनरावेदक
प्रतिवादी

विरुद्ध

काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं.२७ बस्ने ज्ञानेन्द्ररत्न
तुलाधर-----१

प्रत्यर्थी
वादी

काठमाडौं जिल्ला अदालतमा फैसला गर्ने: माननीय न्यायाधीश श्री विनोद मोहन आचार्य
पुनरावेदन अदालत पाटनमा फैसला गर्ने: माननीय न्यायाधीश श्री दुर्गाप्रसाद उप्रेती
माननीय न्यायाधीश श्री जगदीश शर्मा पौडेल
सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलसमा फैसला गर्ने: माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की

न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ११(१) को खण्ड (ख) बमोजिम
पुनरावलोकनको निस्सा प्रदान भई दायर हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर
यस प्रकार छ:-

रेशमान तुलाधर समेत वि. ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधर / ०६९-NF-००१८/ लिखत बदर / पृष्ठ १

हाम्रा पिता पूर्वखाले विभिन्न गुठी चलाउन राखेका जग्गाहरू मध्ये नापी हुँदा निजी गुठी जनिई प्रतिवादीका नाममा नाप नक्शा भएको काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं.२०(घ) कि.नं.५९ र ६० को क्षेत्रफल क्रमशः २-०-० र १-७-० जग्गा कुलधर, हर्क नारां, भाजुमनी र हेलथकु उदासनी समेतका नाममा दर्ता रहेकोमा हेलथकुको निधन पश्चात् निजका छोराहरू मेरा पिता जगतरत्न तुलाधर र प्रतिवादी मध्येका रेशमान तुलाधर गरी दुई जनाको हक स्थापित भएको थियो । निजहरूको बीचमा मिति २०१०।२।२७ मा अंशबण्डा हुँदा सो जग्गा अबण्डा गोश्वारा राखिएकोमा पिताको २०३३।४।११ मा निधन भए पश्चात् काका रेशमान तुलाधरले मालपोत कार्यालय, काठमाडौंबाट मिति २०३८।१०।८ मा निर्णय गराई सो जग्गा एकलौटी आफ्नो नाममा नामसारी दर्ता गराई लिएका हुँदा सो विषयमा मैले निज उपर काठमाडौं जिल्ला अदालतमा निर्णय दर्ता बदर हक कायम, जालसाजी, लिखत बदर समेतका मुद्दाहरू दिएको थिएँ । उक्त मुद्दामा सो कि.नं.५९ र ६० को जग्गामध्ये ८ भागको १ भाग म फिरादी समेतका नाममा हक कायम हुने र दर्ता समेत गर्ने गरी निजी गुठी यथावत कायम राखी मिति २०५४।१०।१५ मा मिलापत्र भएको थियो । सो मिलापत्र अनुसार म फिरादी समेतको हक स्वामित्व रहेको कि.नं.५९ र ६० का जग्गाको आयस्ताबाट पूर्वखाली “दँपा गुठी” को गुठियारहरूले प्रत्येक वर्ष श्रावण महिना भरी आ-आफ्ना स्वर्गीय पूर्वखालीहरूको सम्झनामा “आर्यमहाप्रतिसरा महाविधाराजमहामान” शुत्र भन्ने अर्को “आर्यमहासाहसुप्रमर्द्धधनी” को महायान शुत्रको पूजापाठ गर्ने र वहाः पूजा सिन्हा पूजा गर्ने र अन्तमा समापन पूजा समेत गर्ने गरी आएका थियौं । यसै बीच प्रतिवादीहरूले काठमाडौं जिल्ला अदालतमा भएको मिति २०५४।१०।१५ को मिलापत्र अनुसार गुठी कायम नगरी निजी गुठी पनि नजनाई स्थाई जग्गाधनी प्रमाण पूर्जा लिई बिक्री वितरण गर्ने ग्राहक खोजी हिड्ने र गुठीको उद्देश्य बमोजिम पूजा आजा समेत नगर्ने जस्ता कार्य गरी रहनु भएको छ । गुठीको महलको ३ नं. मा “गुठीको जग्गा बेचबिखन, दान दातव्य गरी दिन वा जम्मै भोग धितो राखी वा लिखत बमोजिमको काम समेत नगरी धर्मलोप गर्नु हुँदैन, सन्तान हकदारहरूले लिखत बमोजिमको काम चलाएन वा खान पाउने शेष भोग धितोदेखि बाहेक बेच बिखन दानदातव्य र अरु जम्मै गुठी बेच बिखन दानदातव्य वा भोग धितो समेत गरी धर्मलोप गर्नु भन्ने त्यस्ताले गुठीको पालो पाउँदैन” भन्ने व्यवस्था रहेको छ भने सोही महलको ४ नं. मा धर्मलोप गर्नेलाई गुठीबाट खारेज गर्ने र ६ नं. मा गुठियारले गुठीको सम्पत्ति नासे

मासेमा धर्मलोप गरेको ठहर्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । प्रतिवादीहरूले उक्त जग्गा बिक्री वितरण गर्न लागेकोले रोकী पाउँ भनी मैले निजहरूका विरुद्धमा पुनरावेदन अदालत पाटनमा दिएको निषेधाज्ञा मुद्दा कारवाहीयुक्त अवस्थामा छ । हालसम्म मैले नै उक्त जग्गाको आयस्ताबाट पूजापाठ गरी धर्म संस्कार अनुसार गुठी सञ्चालन गरी आइरहेको छु । यसरी गुठीको पूजापाठ नगरी आफ्नो धर्म संस्कार लोप गर्ने प्रतिवादीहरूको कार्यलाई गुठीको महलको ३, ४ र ६ नं. अनुसार धर्मलोप ठहर्न्याई निजहरूलाई गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ५७ बमोजिम सजाय गरी उक्त कि.नं. ५९ र ६० का निजी गुठीका जग्गा म फिरादी समेतका धर्मलोप नगर्नेहरूको नाममा दर्ता हुने गरी न्याय पाउँ भन्ने व्यहोराको फिरादपत्र ।

फिरादमा उल्लेखित कि.नं.५९ र ६० का जग्गा गुठी जनिई विपक्षीको भाग हिस्सा जति अंकित भएको भन्ने कुरा फिरादमा स्वीकार गरिएको छ । गुठीको उद्देश्य अनुसार श्रावण महिनामा “दँपा” गुठीका गुठियारहरूले आलो पालोमा “आर्यमहाप्रतिसार महाविधाराजमहामान शुत्र” भन्ने र अर्को “आर्यमहासाहसुप्रमर्द्धधनी महायान” शुत्रको पाठ गरी अन्तमा समापन पूजा गर्ने कार्य हामीले गरी आएका छौं । वादीले हामी विरुद्ध दिएको निषेधाज्ञा मुद्दा पुनरावेदन अदालत पाटनमा विचाराधीन छ । सो निषेधाज्ञा मुद्दामा निवेदकको माग बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी भएको छैन । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २६ बमोजिम वादीले आफ्नो दावी प्रमाणित गर्न सक्नु पर्नेमा कुन सालमा कसले के गरे भन्न नसकी श्रावण महिनामा गुठीको काम सम्पन्न भएपछि पौष महिनामा प्रस्तुत मुद्दा दिएको र दावी प्रमाणित हुने प्रमाण समेत पेश गर्न नसकेको हुँदा वादीको फिराद खारेज गरी पाउँ भन्ने व्यहोराको प्रतिवादी रेशमान तुलाधर, अष्टमान तुलाधर, ज्योति तुलाधर र सुमन तुलाधर समेतको संयुक्त प्रतिउत्तरपत्र ।

लगातार ५ वर्षदेखि “दँपा गुठी” वादी ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधरले चलाई आएका छन् र जग्गाको आयस्ता पनि निजले नै लिई रहेका छन् । गुठीमा पूजा गर्नु पर्ने देवता पनि ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधरको घरमा छ । प्रतिवादीहरूले गुठी सञ्चालन गरेका छैनन् । निजहरूले गुठीबाट भएको आयस्ता गुठीमा नलगाएकोले वादी ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधरले गुठी चलाउँदै आएको हो । मैले सुने अनुसार प्रतिवादीहरूले निजी गुठीको जग्गा बिक्री गर्न खोजेका छन् र निजी गुठीको जग्गा बिक्री गर्न खोज्नु, आफ्नो गुठी नचलाउनु धर्मलोप हो भन्ने व्यहोराको वादीका साक्षी गोर्की श्रेष्ठले गरेको बकपत्र ।

विवादित जग्गा आ-आफ्नो पालामा गुठी सञ्चालन गर्ने प्रयोजनले निजी गुठीमा राखिएको हो । प्रतिवादीहरूले सो गुठीको प्रयोजन बमोजिम पुजा गर्दै आई रहेका छन्, श्रावण महिनामा बुद्ध भगवानको पूजा भएको हो । प्रतिवादीहरूले धर्मलोप गरेका छैनन् । गुठीको आफ्नो पालामा वादी ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधरले नै झै झगडा गर्दै आएका छन् । विवादित गुठीको नाम दँपा हो, कति वटा देवता छन् मलाई थाहा छैन । विवादित जग्गा पूर्खाहरूको पुजा गर्नको लागि राखिएको हो भन्ने व्यहोराको प्रतिवादीका साक्षी राजकुमार अमात्यले अदालतमा गरेको बकपत्र ।

प्रतिवादीहरूले गुठीको महलको ३ र ४ नं. एवं गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ५७ बमोजिम “दँपा” निजी गुठी धर्मलोप गरेको ठहर्छ । प्रतिवादीहरूलाई सो गुठी पूर्ववत रूपमा सञ्चालन गर्न र गर्न लगाउनु पर्ने हुँदा जरीवाना तर्फ अरु केही बोली रहनु परेन । साथै साविक कि.नं.५९ र ६० हाल कि.नं.७७ र १२०१ को जग्गा दर्ता गरी पाउँ भन्ने वादीको अर्को दावी रहे तर्फ हेर्दा सो जग्गामा हाल पनि यी वादीको दर्ता एवं केही हक निहीत रही रहेकै देखिँदा त्यसतर्फको फिराद वादीका हकमा अरु विचार गरी रहन नपर्ने ठहर्छ भन्ने काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६३।५।१ को फैसला ।

मेरो फिराद दावी अनुसार धर्मलोप गर्ने विपक्षीहरूलाई गुठीको पालो नपाउने गरी हटाउनु पर्नेमा सो नगरी “दँपा” गुठीमा यथावत गुठियार रहने भनी भएको शुरूको फैसला कानूनसम्मत छैन । विपक्षीहरूको हक स्वामित्व तथा दर्ता खारेज गरी धर्मलोप नगर्ने म फिरादीको नाममा मात्र नामसारी दाखेल खारेज दर्ता गरी दिनु पर्नेमा सो नहुने भनी काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा मेरो नाममा पूरै जग्गा दर्ता नहुने ठहर्‍याएको हदसम्म सो फैसला बदर गरी फिराद दावी अनुसार गरी पाउँ भन्ने व्यहोराको वादी ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधरले पुनरावेदन अदालत पाटनमा दिएको पुनरावेदनपत्र ।

वादीका हाँगातर्फ पर्ने ८ भागको १ भाग यथावत राखी हाम्रो हाँगातर्फको ८ भागको ७ भाग सरकारी नीति एवं निर्देशनभित्र रही अक्षयकोष समेत राखी मालपोत कार्यालयबाट विधिवत सट्टापट्टाको लिखत पास गरेको र अक्षयकोषमा राखेको रकमको व्याजको आयस्ताबाट गुठीको नित्य कर्म र पाठपूजा चलाई आएका छौं । यस्तो स्थितिमा धर्मलोप गरेको ठहर्‍याएको काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला मिलेको छैन । तसर्थ सो फैसला उल्टी गरी न्याय पाउँ भन्ने व्यहोराको प्रतिवादी रेशमान तुलाधर, पदमशोभा

तुलाधर, सुमित्रा तुलाधर र सुमन तुलाधर समेतले पुनरावेदन अदालत पाटनमा दिएको संयुक्त पुनरावेदनपत्र ।

शुरुको फैसला उपर दुबै पक्षको पुनरावेदन परेको हुँदा एक पक्षको पुनरावेदन अर्को पक्षलाई परस्पर सुनाई लगाउका मुद्दा साथै राखी नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६३।११।१४ को आदेश ।

जग्गा प्रशासन निर्देशिकाले निर्दिष्ट गरेको व्यवस्था अपनाएर निजी गुठीको नित्य पाठपूजा समेतको व्यवस्थालाई कायमै राखी आफ्नो हक हिस्साको जग्गा रैकर परिणत गरी बिक्री वितरण गरे पनि मूलधन मास्न नपाउने गरी अक्षयकोषको व्यवस्था गरेको हुँदा सो कोषबाट प्राप्त हुने व्याज लगायतका आयबाट निजी गुठीको साबिक बमोजिम धार्मिक पाठपूजा लगायतका कार्य सञ्चालन हुन सक्ने अवस्था रहेको देखिन्छ । अतः निज प्रतिवादीहरूको कार्यले धर्मलोप भएको नदेखिनुको साथै मिति २०५४।१०।१५ को मिलापत्रको विपरीत भएको अवस्था नदेखिँदा धर्मलोप गरे भन्ने वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहर्‍याई फैसला गर्नु पर्नेमा धर्मलोप गरेको ठहर्‍याएको हदसम्म शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मिति २०६३।५।१ मा भएको फैसला मिलेको नदेखिँदा सो हदसम्म शुरु फैसला उल्टी भई धर्मलोपको वादी दावी पुग्न सक्दैन । साथै धर्मलोप गरेको नठहरेकोले प्रतिवादीहरूलाई गुठीको पालोबाट हटाई पाउँ भन्ने समेतको वादीको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६४।३।१० गतेको फैसला ।

विपक्षीहरूले आफ्ना पिता पूरखाले सञ्चालन गरी आएको “दँपा” नामको निजी गुठीको विवादित जग्गाको आयस्ताबाट गुठी सञ्चालन नगरी नासेर, मासेर जग्गा बिक्री वितरण गरी व्यक्तिगत प्रयोजनको लागि खर्च गरेको कार्यलाई विपक्षीहरूले धर्मलोप गरेको मान्नु पर्ने हुन्छ । यस्तो स्थितिमा काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६३।५।१ को फैसला उल्टी गरी वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा सो फैसला बदर गरी काठमाडौं जिल्ला अदालतले धर्मलोप हुने ठहर्‍याएको हदसम्म सदर कायमै राखी प्रतिवादीहरूलाई गुठीको पालोबाट नहटाउने, जरिवाना नगर्ने र मेरो नाममा उक्त जग्गा दर्ता नहुने ठहर्‍याएको हदसम्मको काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला बदर गरी फिराद दावी अनुसार विपक्षीहरूलाई उक्त गुठीबाट हटाई धर्मलोप गरेकोमा जरिवाना समेत गरी विवादित कि.नं. ५९ र ६० को जग्गा

धर्मलोप नगर्ने गुठियार म पुनरावेदकको नाममा नामसारी दाखेल खारेज दर्ता हुने गरी इन्साफ पाउँ भन्ने व्यहोराको वादीले यस अदालतमा दिएको पुनरावेदनपत्र ।

यस अदालतको विशेष इजलासबाट अधिवक्ता प्रकाशमणि शर्मा समेत विरुद्ध नेपाल सरकार समेत भएको उत्प्रेषण परमादेश समेतको रिट निवेदनमा प्रतिपादित सिद्धान्त प्रस्तुत मुद्दाको विवादमा आकर्षित हुने हो वा होइन भन्ने प्रश्नको व्याख्या हुनु पर्ने भई पुनरावेदन अदालतको फैसला विचारणीय देखिँदा मुलुकी ऐन, अ.बं.२०२ नं. बमोजिम प्रत्यर्थी झिकाई आएपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६६।३।२१ गतेको आदेश ।

२०५४।१०।१५ को मिलापत्र कायम रहेकै अवस्थामा वादीको हकलाई छुट्याई बाँकी राखी प्रतिवादीहरूले आफ्नो गुठी हक जतिमा स्वामित्व नै हस्तान्तरण गरी गुठी जग्गालाई अंश अपुतालीकै जस्तो रुपमा खण्डित गर्न तथा गुठी जग्गालाई आंशिक रुपमा नगदी तथा जग्गामा रुपान्तरण गर्न दिन नमिल्ने हुनाले प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन अदालत पाटनले मिति २०६४।३।१० मा गरेको फैसला मिलेको नदेखिँदा उल्टी भई प्रतिवादीहरूले धर्मलोप गरेको ठहराई गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ५७ बमोजिम उक्त निजी गुठी पूर्ववत् रुपमा नै सञ्चालन गर्न लगाउने गरेको तथा विवादित जग्गा आफ्नो नाममा एकलौटी दर्ता गरी पाउँ भन्ने वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहराई भएको काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६३।५।१ को फैसला मिलेको देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने यस अदालतको संयुक्त इजलासको मिति २०६६।१२।१० को फैसला ।

गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा २(ग) ले चल अचल दुबै किसिमका सम्पत्तिलाई गुठीमा समावेश गरेको छ । प्रचलित कानूनी व्यवस्था बमोजिम विवादित निजी गुठी जग्गा रैकरमा परिणत गरिएको छ र सो रैकरमा परिणत गरेपश्चात बिक्री गरी प्राप्त हुन आएको रकममध्ये कानूनले निर्दिष्ट गरे बमोजिमको रकम अक्षयकोषमा राखिएको हुँदा गुठीको सम्पत्ति मासिएको वा नासिएको छैन । वादीको भागमा पर्ने गुठी जग्गा सुरक्षित नै रहेको छ । काठमाडौं जिल्ला अदालतमा चलेका लिखत बदर समेतका मुद्दामा भएको मिति २०५४।१०।१५ को मिलापत्रले विवादित जग्गा बिक्री गर्न र बिक्री गरी आएको रकम अक्षयकोषमा राख्नबाट बन्देज लगाएको छैन । यसरी कानून बमोजिम आफ्नो भागको निजी गुठीको जग्गा रैकरमा परिणत गरी बिक्री गरी आएको रकम अक्षयकोषमा राखेको स्थितिमा सो कार्यलाई धर्मलोप गरेको ठहर्न्याएको यस अदालतको

संयुक्त इजलासको फैसला ने.का.प. २०६४, निनं. ७८८५ समेतको प्रतिकूल हुँदा सो फैसला उल्टी गरी न्याय पाउँ भन्ने व्यहोराको प्रतिवादीहरूले यस अदालतमा मुद्दा पुनरावलोकन गरी पाउँ भनी दिएको निवेदनपत्र ।

वादीले दावी गरेका जग्गाहरू निजका पुख्र्यौली निजी गुठीका जग्गा रहेको र सो जग्गाका सम्बन्धमा अंशियारहरूका बीच विभिन्न मुद्दाहरू चलेकोमा ८ भागको १ भाग फिरादीको नाममा कायम हुने र बाँकी ७ भाग प्रतिवादीहरूको कायम हुने गरी वादी र प्रतिवादीहरूका बीच मिति २०५४।१०।१५ मा मिलापत्र भएको तथ्यलाई वादीले स्वीकार गरेको छ । सो मिलापत्र बमोजिम कि.नं. ५९ र ६० का जग्गाको आयस्ताबाट गुठी चलाउने भन्ने भएकोमा प्रतिवादीहरूले आफ्नो भागको जग्गा बिक्री गर्ने उद्देश्यले ग्राहक खोज्दै हिँडेको भनी धर्मलोप गरी पाउँ भन्ने समेत वादीले प्रस्तुत दावी गरेको देखिन्छ । गुठीको जग्गा मास्न नदिन वा हिनामिना गर्न नपाइने भए पनि सो हुन नपाउँदै धर्मलोप गरे भनी प्रस्तुत फिराद परेको छ । तर प्रतिवादीहरूले आफ्नो भागको जग्गा बिक्री गर्न मालपोत कार्यालयमा कारवाही चलाएकोमा उक्त कार्यालयबाट जग्गा प्रशासन निर्देशिका, २०५८ को दफा ११०, १४० र १४१ मा भएको व्यवस्था बमोजिम अक्षयकोष राखी सो को व्याजबाट मात्र नित्य पुजा आजा र अन्य काम व्यवहार गर्ने गरी मालपोत विभागको सहमति अनुसार प्रतिवादीहरूले जग्गा बिक्री गरेको देखिएको र बिक्री भएको जग्गाको रकम बैंकको खातामा रहेकोमा यस अदालतको मिति २०६६।१२।१० को फैसलामा वादी दावीभन्दा बाहिर गई धर्मलोप गरे समेत भनी फैसला भएको देखिएकोले सो फैसलामा ने.का.प.२०६५, अंक १२, नि.नं.८०४७ र ने.का.प.२०६४, अंक १०, नि.नं.७८८५ मा प्रतिपादित सिद्धान्तको त्रुटि विद्यमान रहेको हुँदा प्रस्तुत मुद्दा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ११ को उपदफा (१) को खण्ड (ख) अनुसार पुनरावलोकन गरी हेर्ने निस्सा प्रदान गरिएको छ भन्ने यस अदालतको मिति २०७०।३।१४ को आदेश ।

नियम बमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदकको तर्फबाट विद्वान बरिष्ठ अधिवक्ता श्यामप्रसाद खरेल र रामप्रसाद सम्भवले गुठी नै लोप हुने गरी गुठीको सम्पत्ति नास्ने मास्ने कार्य धर्मलोप हुन्छ । तर प्रतिवादीहरूले गुठी लोप हुने कुनै कार्य गरेका छैनन् । प्रतिवादीहरूले गुठीको उद्देश्य अनुरूप पुजाआजा गरी आएका छन् । वादीले गुठीको जग्गा रैकरमा परिणत गरी बिक्री

गर्न ग्राहक खोज्दै हिडेको भनी धर्मलोपको कार्य नै नभई फिराद दिएको अवस्था छ । फिराद दिने अवस्था नै नभई दिएको फिरादबाट इन्साफ गर्न मिल्दैन । प्रतिवादीहरूले आफ्नो भागमा परेको जग्गाको मूल्य कानून बमोजिम अक्षयकोषमा राखी रैकरमा परिणत गराई सट्टापट्टाको लिखत पारित गरेको कार्यलाई धर्मलोप भन्न मिल्दैन । मिति २०५४।१०।१५ मा भएको मिलापत्र बमोजिम ८ भागको १ भाग वादीको हक हिस्सा जग्गा बाँकी नै छ । अक्षयकोषमा रकम जम्मा गरेबाट गुठी मासिएको छैन, गुठीको निरन्तरता कायमै छ । सो अक्षयकोषमा रहेको रकमबाट प्राप्त हुने व्याजको रकमबाट गुठीको उद्देश्य अनुरूप पूजा आजा गर्न सकिने अवस्था छ । प्रकाशमणि शर्मा विरुद्ध नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद सचिवालय समेत भएको उत्प्रेषण परमादेश समेतको रिट निवेदन (नेकाप २०६४, माघ, नि.नं.७८८५, पृ.१२७५) मा प्रतिपादित सिद्धान्त अनुसार पनि सो रिट निवेदनमा फैसला भएको मितिभन्दा अघि भएको काम कारवाहीलाई कानून अनुकूल मान्नु पर्ने देखिन्छ । वादीको हक हिस्सा बमोजिमको जग्गा यथावत राखी प्रतिवादीको हकको जग्गाबाट मात्र अक्षयकोष राखेको हुँदा अक्षयकोष राख्दा वादीको सहमति लिनु पर्ने अवस्था छैन । तसर्थ वादी दावी बमोजिम प्रतिवादीहरूले धर्मलोप नगरेको हुँदा धर्मलोप गरेको ठहर्‍याएको यस अदालतको संयुक्त इजलासको फैसला मिलेको छैन भनी बहस गर्नु भयो ।

प्रत्यर्थी वादीतर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता रजितभक्त प्रधानाङ्ग र प्रकाश राउत तथा अधिवक्ता बच्चुसिंह खड्का र रमण श्रेष्ठले विवादित कि.नं. ५९ र ६० को जग्गा गुठीको भन्ने कुरामा विवाद छैन । उक्त जग्गा प्रतिवादी रेशमान तुलाधरले मिति २०३८।१०।८ मा मालपोत कार्यालय काठमाडौँबाट निर्णय गराई आफ्नो नाममा एकलौटी नामसारी दर्ता गराएबाट सो जग्गा एकलौटी खाने र गुठीको जग्गा नास्ने प्रतिवादीको मनसाय रहेको देखिन्छ । निजको सो कार्यका विरुद्धमा काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा निर्णय दर्ता बदर हक कायम, लिखत दर्ता बदर र जालसाजी समेतका मुद्दा चलेकोमा ८ भागको १ भाग वादीले पाउने र निजी गुठी यथावत कायम राख्ने गरी दुवै पक्ष बीच मिति २०५४।१०।१५ मा काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा मिलापत्र भएको छ । तर सो मिलापत्रमा गुठीको जग्गा बिक्री गर्न पाउने भन्ने व्यहोरा उल्लेख छैन । मुलुकी ऐन, गुठीको महलको ३ नं. ले गुठीको जग्गा बिक्री गर्नमा प्रतिबन्ध लगाएको छ । प्रतिवादीहरूले उक्त मिलापत्रको विपरीत सो गुठीको जग्गा बिक्री गरी गुठीको उद्देश्य

बमोजिम पूजापाठ समेत गरेका छैनन् । प्रतिवादीले आफ्नो हकको जग्गाको रकम अक्षयकोषमा राखेको भन्ने जिकीर लिए पनि गुठियारको सहमति नलिई गुठीको जग्गा बिक्री गर्न मिल्दैन । सो गुठीको जग्गा बिक्रीबाट प्राप्त सबै रकम अक्षयकोषमा राखेका पनि छैनन् । यसबाट गुठीको सम्पत्ति क्षयीकरण भएको छ । प्रतिवादीहरूले गुठीको सम्पत्ति एवं आयस्ता मास्ने नास्ने गर्ने कार्य गरेका हुँदा प्रतिवादीहरूले धर्मलोप गरेको ठहर्‍याएको यस अदालतको संयुक्त इजालासको फैसला मिलेको हुँदा सदर हुनुपर्छ भनी बहस गर्नु भयो ।

वादीले पिता पुर्खाले गुठी चलाउन राखेको “दँपा” गुठीको कि.नं.५९ र ६० को जग्गा बिक्री गर्न प्रतिवादीहरूले ग्राहक खोजी हिडेका र गुठीको उद्देश्य अनुसार पाठपूजा नगरी धर्मलोप गरेका हुँदा मुलुकी ऐन, गुठीको महलको ३, ४ र ६ नं. अनुसार धर्मलोप गरेको ठहर गरी प्रतिवादीहरूलाई गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ५७ बमोजिम सजाय गरी निजी गुठीको जग्गा धर्मलोप नगर्ने वादी समेतका गुठियारहरूका नाममा दर्ता नामसारी गरी पाउँ भन्ने फिराद दावी रहेकोमा फिराद दावी बमोजिम धर्मलोप गरेको छैन भन्ने प्रतिउत्तर जिकीर रहेको देखिन्छ । शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतले निजी गुठीको जग्गा प्रतिवादीहरूले बिक्री गरी धर्मलोप गरेको ठहर्‍याएकोमा पुनरावेदन अदालत पाटनले काठमाडौं जिल्ला अदालतको सो फैसला उल्टी गरी धर्मलोपको वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहर्‍याई फैसला गरेको देखिन्छ । तत्पश्चात यस अदालतको संयुक्त इजालसबाट पुनरावेदन अदालतले वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहर्‍याएको फैसला उल्टी गरी काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला सदर हुने ठहर्‍याई फैसला गरे उपर प्रतिवादीले दिएको मुद्दा पुनरावलोकन गरी पाउँ भन्ने निवेदनमा पुनरावलोकनको निस्सा प्रदान भई प्रस्तुत मुद्दा निर्णयार्थ पेश हुन आएको छ ।

निर्णयतर्फ विचार गर्दा काठमाडौं जिल्ला धापासी ९(ख) कि.नं.२३६, काठमाडौं जिल्ला गोंगबु ५(ख) कि.नं.१५७, काठमाडौं जिल्ला वालाजु ९(ख) कि.नं.१७१ र काठमाडौं नगरपालिका वडा नं. २०(घ) कि.नं.५९, ६० समेतका जग्गा वादी प्रतिवादीका पूर्खा कूलधर, भाजुमुनी, हर्कनारां, र हेलथकु उदासनी समेतको नाममा दर्ता रहेकोमा हेलथकु उदासनीको भागको जग्गा निजको मृत्यु पश्चात् निजका छोराहरू यी पुनरावेदक वादीका पिता जगतरत्न र प्रतिवादीमध्येका रेशमान तुलाधर बीच मिति २०१०।२।२७ मा अंशबण्डा हुँदा अबण्डामा राखिएको देखिन्छ । सो जग्गाको आयस्ताले आलोपालोको

रीतले वादी प्रतिवादी समेत गुठियार रहेको “दँपा” नामको निजी गुठी सञ्चालन गर्ने भन्ने व्यहोरा पनि सो बण्डापत्रमा उल्लेख भएको देखिन्छ ।

जगतरत्नको मृत्यु पश्चात् उक्त जग्गाहरू प्रतिवादी रेशमानले आफ्नो नाममा एकलौटी दर्ता गराएको भनी यी वादीले काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा जालसाजी, निर्णय दर्ता बदर हक कायम समेतका मुद्दाहरू दिएकोमा विवादित कि.नं.५९ र ६० को जग्गामध्येबाट आठ भागको एक भाग यी वादीको हक कायम भै सो बमोजिम गुठी नै कायम राखी दर्ता गर्ने गरी निजहरू बीच मिति २०५४।१०।१५ मा मिलापत्र भएको देखिन्छ भने कि. नं.५९ र ६० बाहेकका कि.नं.१५७ को जग्गा मोहीलाई छोडपत्र गरी दिएको, कि.नं.१३६ को जग्गा रिङरोडमा र कि.नं.१७१ को जग्गा बारुदखानामा परी अधिग्रहणमा परेको देखिन्छ । अधिग्रहणमा परी प्राप्त हुन आएको रकम वादी प्रतिवादीहरू दुबैले घरसारमा बुझी सकेको तथ्य पनि सो उक्त मिति २०५४।१०।१५ को मिलापत्रमा उल्लेख भएको देखिन आउँछ । सो मिलापत्र उपर वादी प्रतिवादी कसैको दावी विरोध रहेको देखिँदैन ।

निजी गुठीको सो कि.नं.५९ र ६० का जग्गामध्ये कि.नं.५९ को २-०-० बाट कित्ताकाट भई कायम भएको कि.नं.७७ मा १-५-३-३ र कि.नं.६० को १-७-० जग्गा कित्ताकाट भई कायम भएको कि.नं.१२०१ मा ०-८-०-२^१/_२ जग्गा रहेको देखिन्छ । सो कि.नं.७७ को १-५-३-३ मध्ये १-३-०-३ र कि.नं.१२०१ को ०-८-०-२^१/_२ मध्ये ०-७-०-२^१/_२ को जग्गाको न्यूनतम मूल्यांकन बराबरको रकम रु.४०,७९,५००।- अक्षयकोषमा राखी रैकरमा परिणत गर्ने गरी सट्टापट्टाको लिखत मिति २०६०।३।१६ मा मालपोत कार्यालय, काठमाडौँबाट पारित भएको देखिन्छ भने कि.नं.७७ को ०-२-३-० र कि.नं. १२०१ को ०-१-०-० जग्गा यथावत निजी गुठीमा रहेको देखिन्छ ।

गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा २(ग) मा गुठी भन्नाले “कुनै मठ वा कुनै देवी देवताको पर्वपूजा वा जात्रा चलाउन वा कुनै धार्मिक वा परोपकारी कामको लागि कुनै मन्दिर, देवस्थल, धर्मशाला, पाटी, पौवा, इनार, पोखरी, तलाउ, धारा, पियाउ, बाटो, घाट, पुल, चौतारा, गौचरन, बाग बगैचा, जंगल, पुस्तकालय, पाठशाला, औषधालय, चिकित्सालय, घर, इमारत वा संस्था बनाउन, चलाउन वा त्यसको संरक्षण गर्न कुनै दाताले आफ्नो चल अचल सम्पत्ति वा आयस्ता आउने अरु कुनै सम्पत्ति वा रकममा आफ्नो हक छाडी राखेको गुठी समेतलाई सम्झनु पर्दछ” भन्ने उल्लेख भएको छ । सो कानूनी व्यवस्थाको

पठनबाट दाताले आफ्नो हक छाडी आयस्ता प्राप्त हुने चल वा अचल दुबै किसिमका सम्पत्ति वा रकम राखी गुठी स्थापना गर्न सकिने हुन्छ ।

गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा १९क मा गुठी संस्थानले निजी गुठीको लगत राख्नु पर्ने भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यस्तै दफा २० मा गुठियारहरूले निजी गुठीको दायित्व गुठी संस्थानले व्यहोर्ने गरी सो गुठीको बन्दोबस्त र सञ्चालन गुठी संस्थानबाट हुन अनुरोध गरेको अवस्थामा मात्र निजी गुठीको बन्दोबस्त र सञ्चालन गुठी संस्थानले गर्ने व्यवस्था रहेको छ । सो कानूनी व्यवस्था बमोजिम “दँपा” नामक निजी गुठीको सञ्चालन र बन्दोबस्त गर्न वादी प्रतिवादी समेतका गुठियारहरूले गुठी संस्थानलाई अनुरोध गरेको नदेखिएकोले सो गुठीको सञ्चालन र बन्दोबस्त वादी प्रतिवादी समेतका गुठियारहरूबाट हुने कुरामा विवाद रहेन । गुठी संस्थान ऐन, २०३३ ले निजी गुठीको सञ्चालन र बन्दोबस्तका सम्बन्धमा अरु थप व्यवस्था गरेको नदेखिँदा निजी गुठीको सञ्चालन र बन्दोबस्त गर्ने सम्बन्धमा मुलुकी ऐन, गुठीको महल आकर्षित हुने देखिन्छ ।

मुलुकी ऐन, गुठीको महलको ३ नं. को देहाय १ मा “गुठियार समेत राखी आफ्नो हक छोडी राखेको गुठी सो गुठी राख्ने वा उनका सन्तान हकदारले गुठीको दानपत्र शिलापत्र समेतका लिखत बमोजिमको काम चलाई शेष जगेडा रहने बाहेकको खान पाउने शेष बाँकीसम्म धितो बन्धक राख्नु हुन्छ । लेखिए बाहेक बेच बिखन दान दातव्य गरी वा जम्मै भोग धितो राखी वा लिखत बमोजिमको काम समेत नगरी धर्मलोप गर्न हुँदैन । सन्तान हकदारले लिखत बमोजिमको काम चलाएन वा खान पाउने शेष भोग धितोदेखि बाहेक बेचबिखन दान दातव्य र अरू जम्मै गुठी बेचबिखन दान दातव्य वा भोग धितो समेत गरी धर्मलोप गर्‍यो भने त्यसले सो गुठीको पालो पाउँदैन । शेष बाँकी बण्डा गरी खान पनि पाउँदैन उ देखि पछिको सो गुठीको हकदारले चलाउन पाउँछ । नजानी लिने साहूको थैली कपाली हुन्छ । जानीजानी लिने साहूको थैली भूस हुन्छ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

फिरादमा उल्लेखित गुठीका गुठियारहरूले आफ्ना स्वर्गीय पुर्खाहरूको सम्झनामा पूजापाठ गर्ने उद्देश्यले कि.नं.५९ र ६० को जग्गा तथा काठमाडौं जिल्ला धापासी ९(ख) कि.नं.२३६, काठमाडौं जिल्ला गोंगवु ५(ख) कि.नं.१५७, काठमाडौं जिल्ला बालाजु ९(ख) कि.नं.१७१ का जग्गा समेतको आयस्ताबाट सञ्चालन हुने गरी स्थापना गरिएको तथ्यलाई दुबै पक्षले स्वीकार गरेको देखिन्छ । उक्त गुठीमा राखेका जग्गामध्ये अधिग्रहणमा परेका कि.नं.१३६ र १७१ का जग्गाबाट प्राप्त मुआवजाको रकम वादी प्रतिवादी दुबै पक्षले आ-

आफ्नो हिस्सा बुझी सकेको अवस्था छ । वादी प्रतिवादीको सहमतिमा उक्त कि.नं.१३६ र १७१ का जग्गाबाट प्राप्त मुआवजाको रकम गुठीकै कार्यमा खर्च हुने गरी अक्षयकोषमा नराखी वादी प्रतिवादीबाट आ-आफ्नो हक हिस्सा बुझ्ने कार्य भएको देखिएबाट नै यस अघि नै गुठीको अचल सम्पत्ति क्षयीकरण भई सकेको देखिन्छ । यस व्यवहारबाट गुठीको सम्पत्ति क्षयीकरण गर्नमा वादी प्रतिवादी दुबै सहमत रहेको कुरा पुष्टि हुन आउँछ ।

वादीले प्रस्तुत मुद्दाको फिरादमा कि.नं. ५९ र ६० का दुई कित्ता जग्गा एकलौटी रूपमा आफ्नो नाममा दर्ता गरी बिक्री वितरण गर्न लागेका र गुठीको पुजापाठ समेत नगरेकोले धर्मलोप गरे भनी मिति २०५९।९।२३ मा फिराद दिएको देखिन्छ । तर सो जग्गाको सट्टापट्टाको लिखत मिति २०६०।३।१६ मा मात्र पारित भएको देखिन्छ । गुठीको महलको ३ नं. बमोजिम धर्मलोप ठहर हुनका लागि धर्मलोप हुने कार्य सम्पन्न भई सकेको हुनु पर्ने हुन्छ । जुन कार्यको परिणाम स्वरूप धर्मलोप भएको भनी दावी गरिएको छ, सो कार्य नहुँदाकै अवस्थामा आशंका र अनुमानका आधारमा दिएको फिरादबाट धर्मलोप ठहर हुन सक्ने हुँदैन । यसरी मिति २०६०।३।१६ मा पारित भएको सट्टापट्टाको लिखतका सम्बन्धमा सो लिखत पारित नहुँदै मिति २०५९।९।२३ मा धर्मलोप गरे भनी अनुमान र आशंकाको आधारमा वादीले प्रस्तुत फिराद दिएको देखिँदा त्यस्तो अनुमान र आशंकाको आधारमा दिएको फिरादबाट इन्साफ हुन सक्ने अवस्था हुँदैन । प्रतिवादीहरूले विवादित जग्गा मिति २०६०।३।१६ मा भएको सट्टापट्टा गरी अरुलाई हक हस्तान्तरण गरेको कार्यका सम्बन्धमा प्रस्तुत वादी दावी रहेको देखिँदैन । तर यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट स्वामित्व नै हस्तान्तरण गरी सकेको भन्ने समेतको आधार लिई वादी दावी पुग्न सक्ने ठहर्‍याई फैसला भएको देखिन्छ ।

यसै सन्दर्भमा यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट “दावी नै नलिएको वा माग नै नगरेको कुरा अदालतले न्यायिक अग्रसरता देखाई आफैले थप कुरा गरी निर्णय गर्न नमिल्ने” भनी बृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास परिषद् विरुद्ध रामप्रसाद नायक समेत भएको उत्प्रेषणको रिट निवेदन (नेकाप २०६८, बैशाख, नि.नं.८५३३, पृ.९) मा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ । प्रतिवादीहरूले विवादित जग्गा सट्टापट्टा गरी अरुलाई हक हस्तान्तरण गरे भन्ने दावी नै नभएको स्थितिमा सो जग्गाको स्वामित्व नै हस्तान्तरण गरी सकेको भन्ने समेतको आधार लिई वादी दावी पुग्न सक्ने ठहर्‍याएको यस अदालतको

संयुक्त इजलासको फैसला माथि उल्लेखित रिट निवेदनमा प्रतिपादित सिद्धान्त समेतको प्रतिकूल देखिन आउँछ ।

प्रतिवादीहरूले गुठीको उद्देश्य अनुरूप पुजा आज्ञा नगरेको भन्ने दावी रहेको छ तर प्रतिवादीहरूले कुन मितिदेखि सो गुठीको उद्देश्य अनुरूप पुजा आज्ञा गर्नु पर्ने हो र कुन मितिदेखि पुजा आज्ञा गर्न छोडेका हुन् भन्ने तथ्य वादीले फिरादमा उल्लेख गरेको देखिँदैन । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २६ मा देवानी मुद्दामा आफ्नो दावी प्रमाणित गर्ने भार वादीमा रहने व्यवस्था रहेको हुँदा अदालतमा नालेस दिने पक्षले आफ्नो दावीलाई पुष्टि र प्रमाणित गर्ने सबै तथ्य र प्रमाण स्पष्टसँग खुलाई देखाई नालेस गर्नु पर्ने हुन्छ । तर वादीले सो केही नखुलाई प्रतिवादीहरूले पुजा आज्ञा नगरेको भनी अधुरो, अपुरो र हचुवा तवरले फिराद दिएको देखिँदा त्यस्तो अधुरो, अपुरो र हचुवा किसिमले दिएको फिरादका आधारमा मात्र प्रतिवादीहरूले गुठीको उद्देश्य बमोजिम पुजा आज्ञा गरेनन् भन्न प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २६ बमोजिम मिल्ने देखिएन ।

गुठीको महलको ३ नं. बमोजिम गुठीको जग्गा नास्न वा मास्न पाउने अवस्था हुँदैन, नासे मासेमा धर्मलोप गरेको ठहर्ने हुन्छ र धर्मलोप गर्ने व्यक्ति गुठीबाट निस्काशित हुने भई धर्मलोप नगर्ने अरु गुठियारले मात्र गुठी चलाउन पाउने हुन्छ । फिरादमा उल्लेखित “दँपा” निजी गुठी विवादित जग्गा समेतको आयस्ताबाट सञ्चालन हुने भन्ने देखिँदा सो गुठीको जग्गाबाट प्राप्त हुने आयबाट गुठीको उद्देश्य बमोजिम वादी प्रतिवादी लगायत निजहरूका छोरा नाति समेतका पछिल्ला पुस्ताका गुठियारले आफ्ना स्वर्गीय पुर्खाहरूको सम्झनामा विभिन्न पूजा गरी सो निजी गुठीलाई निरन्तरता दिनु पर्ने देखिन्छ ।

तर प्रस्तुत मुद्दामा वादी प्रतिवादी बीच काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा भएको मिलापत्र बमोजिम प्रतिवादीहरूले आफ्नो हक हिस्सा जति जग्गा मात्र रैकरमा परिणत गर्नका लागि मालपोत विभागबाट जारी जग्गा प्रशासन निर्देशिका, २०५८ को दफा ११०, १४१, १४२ समेतले तोके बमोजिमको रकमको अक्षयकोष खडा गरी सो जग्गा बिक्री गरेको देखिन्छ भने वादीको हक हिस्सा जति जग्गा गुठीका नाममा यथावत बाँकी नै रहेको देखिन्छ । सो तथ्यलाई वादीले अन्यथा भन्न सकेको देखिँदैन । गुठी ऐन, २०३३ को दफा २(ग) ले चल वा अचल सम्पत्तिका साथै रकम समेतबाट पनि गुठी सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न सकिने व्यवस्था गरेको परिप्रेक्ष्यमा प्रतिवादीहरूले गुठीको जग्गा बिक्री गरी प्राप्त हुन आएको रकममध्ये कानूनले निर्दिष्ट गरे बमोजिमको रकमको अक्षयकोष खडा गरी

सो अक्षयकोषको रकमबाट प्राप्त हुने व्याज मात्र गुठीको उद्देश्य बमोजिमको पुजा आजा लगायतका कार्यको प्रयोजनका लागि झिक्न पाउने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । अक्षयकोषमा राखेको रकमको व्याज मात्रबाट गुठीको उद्देश्य अनुरूप पुजाआजा गर्ने कार्य हुन नसक्ने भन्ने कुरा पुष्टि हुने वस्तुनिष्ठ र तथ्ययुक्त प्रमाण वादीले पेश गर्न सकेको पनि देखिँदैन ।

वादीको सहमति बिना प्रतिवादीले सो गुठीको जग्गा बिक्री गर्न नमिल्नेमा बिक्री गरेको र बिक्री गरी प्राप्त हुन आएको सबै रकम अक्षयकोषमा नराखेको भन्ने प्रतिवादीका कानून व्यवसायीको बहस जिकिर रहेको छ तर यीनै वादी प्रतिवादी बीच काठमाडौं जिल्ला अदालतमा मिति २०५४।१०।१५ मा भएको मिलापत्र बमोजिम वादीको हक हिस्सा जति जग्गा यथावत राखी प्रतिवादीहरूको भागको जग्गा मात्र रैकरमा परिणत गरेको र रैकरमा परिणत गरे पश्चात कि.नं.७७ को १-५-३-३ मध्ये १-३-०-३ जग्गा र.नं. १७७१४ मिति २०६०।१।१९ मा मैखु गुरुङ र छोमा गुरुङलाई र कि.नं. १२०१ को ०-८-०-२^१/_२ मध्ये ०-७-०-२^१/_२ र.नं. १७७१३ मिति २०६०।१।१९ मा पूर्णलाल श्रेष्ठलाई राजीनामा गरी दिई कि.नं.७७ को बाँकी ०-२-३-० र कि.नं. १२०१ को बाँकी ०-१-०-० जग्गा यथावत गुठीका नाममा रहेको देखिन्छ । मिति २०५४।१०।१५ मा भएको मिलापत्रमा उल्लेख भए बमोजिम ८ भागको १ भागभन्दा कम जग्गा बाँकी राखेको वा ८ भागको ७ भागभन्दा बढी जग्गा रैकरमा परिणत गरी राजीनामा गरेको भन्ने वादीको जिकिर रहेको पनि देखिँदैन ।

यसरी यी वादी प्रतिवादी बीच मिति २०५४।१०।१५ मा भएको मिलापत्रमा उल्लेख भए बमोजिम वादीको हक हिस्सा जति जग्गा यथावत गुठी नै रहने गरी प्रतिवादीको हक हिस्सा जति जग्गा मात्र रैकरमा परिणत गरी राजीनामा गरेको देखिएको छ । त्यसरी रैकरमा परिणत र बिक्री गर्नु पूर्व उक्त जग्गाको न्यूनतम मूल्य बापतको हुने रकमको अक्षयकोष खडा गरिएको भन्ने प्रतिवादीहरूको कथन छ । अक्षयकोष खडा गर्दा भूमि सुधार तथा व्यवस्था विभागबाट जारी गरिएको जग्गा प्रशासन निर्देशिका, २०५८ को दफा ११०, १४१ र १४२ को व्यवस्था बमोजिम मालपोत विभागको स्वीकृति बमोजिम अक्षयकोष खडा गरी बिक्री गरिएकोले उक्त निर्देशिका, २०५८ र वादी प्रतिवादी बीच भएको मिति २०५४।१०।१५ को मिलापत्र समेत बमोजिम गुठियार यी वादीको मंजूरी

लिई रहन नपर्ने हुँदा वादीको सहमति बिना गुठीको जग्गा राजीनामा गरी दिन मिल्दैन भन्ने निजको विद्वान् अधिवक्ताहरूको बहस जिकिरसँग सहमत हुन सकिएन ।

यस्तै बिक्री गरी प्राप्त हुन आएको सबै रकम अक्षयकोषमा नराखेको भन्ने वादीका विद्वान् कानून व्यवसायीको अर्को बहस जिकिर सम्बन्धमा हेर्दा भूमि सुधार तथा व्यवस्था विभागले जारी गरेको जग्गा प्रशासन निर्देशिका, २०५८ को दफा ११० मा “निजी गुठी जग्गाको न्यूनतम मूल्य बराबरको रकम सम्बन्धित गुठीको नाममा व्याज मात्र खर्च गर्न पाउने गरी मुद्दती खाता खोली अक्षयकोषमा राखेर मात्र जग्गा रैंकर गर्न पाउने हुँदा त्यस्तो अक्षयकोषमा राखेपछि कुन कुन गुठीको कति जग्गाको कति रकम अक्षयकोषमा राखेको छ र सञ्चालक को को छन् सो को अभिलेख राखी अक्षयकोषको विवरण मालपोत विभाग र गुठी संस्थानमा बुझाउनु पर्छ भन्ने” व्यवस्था रहेको छ भने दफा १४१ मा “निजी गुठीको अक्षयकोष राख्न निवेदन परेपछि सञ्चालक र सो जग्गाको न्यूनतम मूल्य खुलाई अक्षयकोषको रकमको व्याज मात्र निकाल्न पाउने गरी मुद्दती खातामा जम्मा गर्न बैंकलाई पत्र लेखी अक्षयकोषमा जम्मा गरेको निस्सा पेश भएपछि रजिष्ट्रेशन पास गरी निजी गुठी जनिएको जग्गालाई रैंकर भनी श्रेस्तामा जनाई दिनु पर्छ । यसरी मूल्यांकन गर्दा मोही लागेको भए रजिष्ट्रेशन प्रयोजनका लागि तोकिएको मूल्य दाखेल गराउनु पर्छ” भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । यस्तै दफा १४२ मा “निजी गुठीको अक्षयकोषमा राखेको रकमको कुन गुठीको कहाँको कति जग्गाको कति रकम कुन बैंकमा रहेको हो र सञ्चालक को को हुन् त्यस्तो अभिलेख राखी प्रत्येक महिना मालपोत विभाग र गुठी संस्थानलाई जानकारी दिनु पर्छ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

यसरी निजी गुठीको जग्गा रैंकरमा परिणत गर्दा उक्त निर्देशिकाको दफा ११०, १४१, १४२ समेतमा भएको व्यवस्था बमोजिम सो जग्गाको न्यूनतम मूल्यांकनको रकमको मात्र अक्षयकोष खडा गर्नु पर्ने र सोको व्याज मात्रको खर्चबाट गुठी सञ्चालन गर्ने गरी अक्षयकोषको रकम बैंकको मुद्दती खातामा जम्मा गर्नु पर्ने हुन्छ । वादीले सो निर्देशिकामा उल्लेख भए बमोजिम दावीको जग्गा रैंकरमा परिणत गर्नका लागि मालपोत कार्यालयमा निवेदन दिई नेपाल बैंक लिमिटेड भूगोलपार्क शाखामा मूलधन मासिन नपाउने गरी र व्याज मात्र झिक्न पाउने गरी रु. ४०,७९,५००।- को अक्षयकोष बापत मुद्दती खाता खोलेको देखिन्छ । उक्त निर्देशिका कहिँ कतैबाट बदर भएको देखिएको छैन साथै जग्गाको न्यूनतम मूल्याङ्कन भन्दा घटी रकमको अक्षयकोष खडा भएको भन्ने पनि वादीको

कथन छैन । अक्षयकोषको व्याज रकमबाट गुठीको सञ्चालन गर्दा गुठीको रीत, परम्परा, धर्म, संस्कृतिमा कुनै असर नपर्ने र गुठीको निरन्तरता यथावत रहनेमा पनि विवाद छैन । यस्तो स्थितिमा नेपाल सरकारबाट जारी सो निर्देशिका बमोजिम अक्षयकोष खडा गरी सोको व्याजबाट गुठी सञ्चालन गर्न भएका काम कारवाहीलाई धर्मलोप गरे भन्न मिल्ने देखिएन ।

यसै सन्दर्भमा प्रकाशमणि शर्मा विरूद्ध नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत भएको उत्प्रेषण परमादेश समेतको रिट निवेदन (नेकाप २०६४, माघ, नि.नं.७८८५, पृ. १२७५) मा भएको निर्णयबाट जग्गा प्रशासन निर्देशिका, २०५८ समेत बदर भएकोले सो बमोजिम भएको काम कारवाही बदरयोग्य छ भन्ने विपक्षी वादीको कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकिर रहेको छ । सो सम्बन्धमा हेर्दा निवेदक प्रकाशमणि शर्मा वि. नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद् समेत भएको रिट निवेदनमा निवेदकले गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ३६, ३२(२), २५(२)(ग) र २६(१) तथा नेपाल सरकारको मिति २०४५।६।३० र २०४९।८.२२ को निर्णय लगायतका काम कारवाही बदर गरी पाउन रिट निवेदकको दावी भएकोमा यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट “...गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा २५ को उपदफा (२) को खण्ड (ग) र ऐ. दफा ३६ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (१) बमोजिम आजैका मितिदेखि लागू हुने गरी अमान्य र बदर हुने... ऐनद्वारा समर्थित नरहेका र संस्कृतिको संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा धार्मिक स्थल र धार्मिक गुठीको सञ्चालन र संरक्षणका लागि गरिएको संवैधानिक हक समेतको प्रतिकूल रहेका निर्णयहरू र त्यसका आधारमा भए गरेका परिपत्रहरू समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुने... संविधान विपरीत कुनै कानून बनेको भए पनि त्यस्तो कानूनलाई अदालतले असंवैधानिक र अमान्य घोषित नगरुञ्जेल त्यस्तो कानूनको Validity अर्थात् वैधताको प्रश्न आउँदैन... तसर्थ ऐन लागू भएको मितिबाट नै अमान्य गर्दा वैध कानून अन्तर्गत भए गरेका सबै कार्य र सबै निर्णयहरूलाई प्रतिकूल र अपूरणीय क्षति पुग्न जाने हुँदा आजको मितिभन्दा अगाडि आज अमान्य गरिएका ऐनका उल्लिखित दफा तथा निर्णय अन्तर्गत भए गरेका काम कारवाही प्रभावित नहुने अर्थात् पश्चातदर्शी असर नपर्ने गरी आजका मितिदेखि (Prospective Overruling) ऐनका उल्लिखित दफा तथा तत्कालीन श्री ५ को सरकारका निर्णय एवम् आदेशहरू समेत अमान्य र बदर घोषित हुने” भनी मिति २०६४।१०।१० मा आदेश देखिन्छ ।

पश्चातदर्शी असर नपर्ने गरी मिति २०६४।१०।१० मा जारी भएको यस अदालतको उक्त आदेशले मिति २०६४।१०।१० भन्दा अगाडि भए गरेका काम कारवाहीलाई कुनै प्रतिकूल असर पारेको नदेखिँदा र आदेश जारी भए पश्चात हुने काम

कारवाही उपर मात्र प्रभावी (Prospective Overruling) हुने हुँदा मालपोत विभागबाट जारी जग्गा प्रशासन निर्देशिका, २०५८ बमोजिम अघि सम्पन्न भए गरेका काम कारवाहीलाई सो आदेशले वैधता प्रदान गरेको छ । यसरी ने.का.प.२०६४ नि.नं.७८८५ मा प्रतिपादित उक्त न्यायिक सिद्धान्त पश्चातदर्शी (Retropective Ruling) नभई आदेश भएका मितिपछि लागु हुने गरी (Prospective Overruling) आदेश जारी भएकोले सो आदेश हुनु अगावै सम्पन्न भई सकेको काम कारवाहीलाई असर नपर्ने स्पष्ट छ ।

यसरी मालपोत विभागबाट जारी भएको जग्गा प्रशासन निर्देशिका २०५८ ले निर्दिष्ट गरे बमोजिम विवादित निजी गुठीको जग्गा रैकरमा परिणत गर्नु अघि सो जग्गाको न्यूनतम मूल्यांकन बमोजिमको रकमको अक्षयकोष खडा गरी व्याज मात्र झिक्न पाउने गरी बैंकको मुद्दती खातामा सो अक्षयकोषको रकम जम्मा गरेको देखिएको छ । सो निर्देशिका बमोजिम भए गरेका काम कारवाहीलाई प्रकाशमणि शर्मा विरूद्ध नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत भएको उत्प्रेषण परमादेश समेतको उपर्युक्त रिट निवेदनमा यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट मिति २०६४।१०।१० मा भएको आदेशले समेत प्रतिकूल असर पारेको नदेखिएको हुँदा निर्देशिका बमोजिम रजिष्ट्रेशन प्रयोजनको लागी हुने न्यूनतम मूल्याङ्कन बमोजिमको रकम अक्षयकोषमा राखेको देखिँदा बिक्री गरी प्राप्त सबै रकम अक्षयकोषमा नराखेको मात्र कारणबाट पनि धर्मलोप गरे भन्ने वादीका विद्वान् कानून व्यवसायीको बहस जिकिरसँग पनि सहमत हुन सकिएन ।

प्रस्तुत मुद्दामा यस अदालतको संयुक्त इजलासको मिति २०६६।१२।१० को फैसलामा “कुनै एक पक्षले मात्र अर्को पक्षको सहमति बेगर गुठी जग्गामध्ये केही भागको हकमा गुठी जग्गा रैकरमा परिणत गरी अक्षयकोष खडा गर्ने र केही भागको हकमा गुठी जग्गा यथावत नै राखी गुठी जग्गा खण्डीकरण गरी रुपान्तरण गर्न मिल्ने देखिएन । यस्तो विषयमा प्रचलित कानून बमोजिम गुठीको उद्देश्य विपरीत नहुने गरी गुठियारहरूबाट उपयुक्त निर्णय गर्न सकिने भए तापनि गुठियारहरू नै विभाजित भई गुठीको सम्पत्ति नै खण्डित गरी विभिन्न रुप दिन नमिल्ने” भनी (नेकाप २०६८, जेठ, नि.नं. ८५६३ पृ. ३०८ मा सिद्धान्त प्रतिपादित भएको देखिन्छ । तर प्रस्तुत मुद्दामा यिनै वादी र प्रतिवादी बीच मिति २०५४।१०।१५ मा काठमाडौं जिल्ला अदालतमा भएको मिलापत्र बमोजिम वादीको हक हिस्सा जति गुठीको जग्गा यथावत गुठीमा राखी प्रतिवादीको हक हिस्सा जति जग्गा मात्र रैकरमा परिणत गर्नका लागि मालपोत विभागले जारी गरेको जग्गा प्रशासन निर्देशिका, २०५८ को दफा ११०, १४१, १४२ बमोजिम सो जग्गाको न्यूनतम रेशमान तुलाधर समेत वि. ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधर / ०६९-NF-००१८/ लिखत बदर / पृष्ठ १७

मूल्यांकन अनुसारको रकमको अक्षयकोष खडा गरी बिक्री गरेको र प्रकाशमणि शर्मा विरूद्ध नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद सचिवालय समेत भएको उत्प्रेषण परमादेश समेतको रिट निवेदनमा यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट मिति २०६४।१०।१० मा भएको फैसलाले पनि सो फैसला मितिभन्दा अगाडि गुठीका जग्गा रैकरमा परिणत गर्ने गरी सम्पन्न भई सकेका काम कारवाहीमा प्रतिकूल असर पारेको नभई त्यस्ता काम कारवाहीलाई वैधता प्रदान गरेको देखिँदा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट प्रतिपादित उक्त सिद्धान्त नि.नं.७८८५ को रोहमा कायम रहन सक्ने देखिएन ।

तसर्थ माथि विवेचित आधार र कारण र यस अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त समेतबाट प्रतिवादीहरूले “दँपा” गुठीको उद्देश्य बमोजिम प्रतिवादीहरूले कहिले देखि कहिले सम्म पुजा आजा नगरेको हो भन्ने कुरा फिरादमा स्पष्टसँग नखुलाई सो जग्गा रैकरमा परिणत गरी सट्टापट्टाको रजिष्ट्रेशन हुनु अगावै अपरिपक्व अवस्थामा फिराद दिएको देखिएको, वादी प्रतिवादी दुवैले अधिग्रहणमा परेको जग्गा बापतको रकम बाँडी लिएको र मिति २०५४।१०।१५ को मिलापत्रमा उल्लेख भए बमोजिम गुठी जग्गा बिक्री गरी वादी स्वयंले पनि सो मध्येको रकम प्राप्त गरी लाभ लिएको देखिएको तथा भूमि सुधार तथा व्यवस्था विभागबाट जारी जग्गा प्रशासन निर्देशिका, २०५८ बमोजिमको प्रकृया पूरा गरी सो जग्गा रैकरमा परिणत गर्न सट्टापट्टा गर्नु अघि सो जग्गाको न्यूनतम मूल्यांकन बराबरको रकम सो निर्देशिकाले निर्दिष्ट गरे बमोजिम अक्षयकोषमा राखी सो अक्षयकोषको रकमको व्याज मात्रको रकमबाट गुठीको उद्देश्य अनुरूप “दँपा” गुठीको पुजा आजा गर्ने गरी गरिएका काम कारवाहीहरू मुलुकी ऐन, गुठीको महलको ३,४,६ नं. समेतको प्रतिकूल देखिन नआएको समेत अवस्थामा गुठीको पूजा आजा, धर्म, संस्कृति, रीत र परम्परामा खलल पुऱ्याएको भन्ने दावी र सोलाई पुष्टि गर्ने कुनै निश्चयात्मक प्रमाण पनि वादीले दिन पेश गर्न नसकेको समेत अवस्थामा प्रतिवादीहरूले धर्मलोप गरेको ठहऱ्याएको यस अदालतको संयुक्त इजलासको मिति २०६६।१२।१० को फैसला मिलेको नदेखिँदा सो फैसला उल्टी भई वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहऱ्याएको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला सदर हुने ठहर्छ । अरुमा तपसील बमोजिम गर्नु ।

तपसील

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिए बमोजिम यस अदालतको संयुक्त इजलासको फैसला उल्टी भई वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहरी फैसला भएकोले यस अदालतको संयुक्त इजलासको

फैसलाको तपसील खण्डको १ र २ नं. कायम नरहने हुँदा सोको लगत कट्टा गरी पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसलाको तपसील खण्डको १ नं. बमोजिमको कोर्ट फी र यस अदालतमा पुनरावलोकनको निस्सा प्रदान भएपछि दाखिल गरेको कोर्ट फी रु. १००।- समेत प्रतिवादीबाट भराई पाउँ भनी निजको यसै सरहदको जेथा देखाई वादीले निवेदन दिए प्रतिवादीबाट वादीलाई भराई दिनु भनी काठमाडौं जिल्ला अदालतमा लगत दिनु.....१
दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु.....२

प्रधान न्यायाधीश

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्यायाधीश

माननीय न्यायाधीश गोविन्द कुमार उपाध्यायको राय

कि.नं. २३६, कि.नं.१५७, कि.नं. १७१, कि.नं. ५९ र ६० समेतका जग्गा यी पुनरावेदक वादीका पिता जगत रत्न र प्रतिवादी मध्येका रेशमान तुलाधर बीच मिति २०१०।२।२७ मा अंशबण्डा हुँदा अबण्डामा रहेको देखिन्छ । सो जग्गाको आयस्ताले आलोपालो गरी वादी प्रतिवादी समेत गुठियार रहेको “दँपा” निजी गुठी सञ्चालन गर्ने भन्ने व्यहोरा सो बण्डापत्रमा उल्लेख भएकोमा विवाद छैन । आयस्ता भन्ने कुरा जग्गाबाट आउने हो । जग्गा नै नरहेपछि आयस्ता आउनु सम्भव हुँदैन । जग्गालाई बिक्री गरी आएको पूरै नगद गुठी कायम नगरी आंशिक मात्र गुठी जनाई सो नगदको आयस्ता अर्थात् ब्याज आउनु र जग्गाबाटै आयस्ता आउनु दुवै एकै कुरा होइनन् । अदालतले यो हेर्नु पर्छ कि दावीका जग्गाहरू कसका हुन् । यी जग्गाहरू न वादीका हुन् न प्रतिवादीहरूका हुन् । यी जग्गाहरू दपाँ गुठीका हुन् । दपाँ गुठी बाहेक यी जग्गाहरूको स्वामी अरु कोही होइन । वादी प्रतिवादीहरू दावीको जग्गाको जग्गाधनी न भै गुठियार मात्र हुन् । शेष कसर खान पाउने हदसम्मको beneficiary हुने गरी दाताले गरेको लिखत बमोजिमको काम कुरा गर्नका लागि न्यासी trustee भएका हुन । जग्गाधनी नै नभएको व्यक्तिले जग्गा बिक्री गर्न सक्तैन । यस्तो बिक्री कानूनी मान्यता शून्य हुन्छ ।

कि.नं.१३६ को जग्गा रिडरोडमा र कि.नं.१७१ को जग्गा बारुदखानामा परी अधिग्रहणमा परेको देखिन्छ । अधिग्रहणमा परी प्राप्त हुन आएको रकम वादी प्रतिवादीहरू दुवैले घरसारमा बुझी सकेको तथ्य जालसाजी, निर्णय दर्ता बदर हक कायम समेतका मुद्दाहरूमा मिति २०५४।१०।१५ को मिलापत्रमा उल्लेख भएबाट यस अधि नै गुठीको अचल सम्पत्ति क्षयीकरण भई सकेको र गुठीको सम्पत्ति क्षयीकरण गर्नमा वादी प्रतिवादी दुवै सहमत रहेको कुरा पुष्टि भएको भन्ने बहुमतको तर्कको हकमा यी वादी प्रतिवादीको सहमतिले गुठी नास्न मिल्ने होइन । कुनै कालखण्डमा गुठीको केही सम्पत्ति नास्ने मास्ने काम भएको कुराले बाँकी सम्पत्ति पनि नास्न मास्न मिल्ने भन्ने अर्थ गर्न मिल्दैन । कुनै व्यक्तिले कुनै व्यक्तिको एकपटक गरेको हत्यामा मुद्दा चलेन भनेर सो व्यक्तिले दोश्रो पटक गरेको अर्को व्यक्तिको हत्या क्षम्य हुन्छ भन्न मिल्दैन ।

विवादित कि.नं. ५९ र ६० को जग्गा मध्येबाट आठ भागको एक भाग यी वादीको हक कायम भै सो बमोजिम गुठी नै कायम राखी दर्ता गर्ने गरी निजहरू बीच मिति २०५४।१०।१५ मा मिलापत्र भएको सो जग्गा मध्ये कि.नं.५९ को २-०-० बाट कित्ताकाट भई कायम भएको कि.नं.७७ मा १-५-३-३ मध्ये १-३-०-३ र.नं. १७७१४ मिति २०६०।१।१९ मा मैखु गुरुङ र छोमा गुरुङलाई र कि.नं.६० को १-७-० जग्गा कित्ताकाट भई कायम भएको कि.नं.१२०१ मा ०-८-०-२१/२ मध्ये ०-७-०-२१/२ र.नं. १७७१३ मिति २०६०।१।१९ मा पूर्णलाल श्रेष्ठलाई राजीनामा गरी दिई वादीको हक पुग्ने आठ भागको एक भागमा हुने कि.नं.७७ को बाँकी ०-२-३-० र कि.नं. १२०१ को बाँकी ०-१-०-० जग्गा यथावत गुठीका नाममा रहेको मिलापत्र अनुकूल नै भएको भन्ने हकमा गुठियारहरूको गुठी भाग सम्म छुट्टिने गरी उक्त मिलापत्र भएको देखिन्छ । गुठीको पूजाआजा चलाई बाँकी शेष कसर खानलाई यसरी भाग छुट्याउनु स्वाभाविक नै हुन्छ । तर त्यसरी भाग छुट्याएको कुराबाट आआफ्नो भागको जग्गा बिक्री आदि गरी गुठी लोप गर्न मिल्छ भन्न मिल्दैन ।

निवेदक प्रकाशमणि शर्मा भएको रिट निवेदनमा यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट “...गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा २५ को उपदफा (२) को खण्ड (ग) र ऐ दफा ३६ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (१) बमोजिम आजैका मितिदेखि लागू हुने गरी लागू हुने गरी अमान्य र बदर हुने... ऐन लागू भएको मितिबाट नै अमान्य गर्दा वैध कानून अन्तर्गत भए गरेका सबै कार्य र सबै निर्णयहरूलाई

प्रतिकूल र अपूरणीय क्षति पुग्न जाने हुँदा आजको मितिभन्दा अगाडि आज अमान्य गरिएका ऐनका उल्लिखित दफा तथा निर्णय अन्तर्गत भए गरेका काम कारवाही प्रभावित नहुने अर्थात् पश्चातदर्शी असर नपर्ने गरी आजका मितिदेखि (prospective overruling) ऐनका उल्लिखित दफा तथा तत्कालीन श्री ५ को सरकारका निर्णय एवम् आदेशहरू समेत अमान्य र बदर घोषित हुने” भनी मिति २०६४।१०।१० मा फैसला भै सो फैसला मितिभन्दा अगाडि गुठीका जग्गा रैकरमा परिणत गर्ने गरी सम्पन्न भई सकेका काम कारवाहीमा प्रतिकूल असर पारेको नदेखिई त्यस्ता काम कारवाहीलाई वैधता प्रदान गरेको देखिँदा मिलापत्र बमोजिम प्रतिवादीहरूले आफ्नो हक हिस्सा जतिको गुठी जग्गा मात्र रैकरमा परिणत गर्दा मालपोत विभागबाट जारी जग्गा प्रशासन निर्देशिका, २०५८ को दफा ११०, १४१, १४२ समेतमा भएको व्यवस्था बमोजिम सो जग्गाको न्यूनतम मूल्यांकनको रकमको मात्र अक्षयकोष खडा गर्नु पर्ने र सोको ब्याज मात्रको खर्चबाट गुठी सञ्चालन गर्ने गरी अक्षयकोषको रकम बैंकको मुद्दती खातामा जम्मा गर्नु पर्ने व्यवस्था अनुसार मालपोत कार्यालयमा निवेदन दिई नेपाल बैंक लिमिटेड भूगोलपार्क शाखामा मूलधन मासिन नपाउने गरी र ब्याज मात्र झिक्न पाउने गरी रु. ४०,७९,५००।- को अक्षयकोष बापत मुद्दती खाता खोलेको, उक्त निर्देशिका कहि कतैबाट बदर भएको नदेखिएको र अक्षयकोषको ब्याज रकमबाट गुठीको सञ्चालन, रीत, परम्परा, धर्म, संस्कृतिमा कुनै असर नपर्ने र गुठीको निरन्तरता यथावत रहने स्थितिमा नेपाल सरकारबाट जारी सो निर्देशिका बमोजिम भएका काम कारवाहीलाई कानून प्रतिकूल भन्न मिल्ने देखिएन भन्ने तर्क आएको छ ।

उक्त नजिरमा निवेदकको दावी ...गुसंऐन २०३३ को हकमा सो ऐनको दफा २५(२)(ग) मा तोकिए बमोजिमको शर्त राखी रैतान नम्बरीमा परिणत गर्ने व्यवस्था, दफा २७ मा गुठी जग्गामा खास जोताहा किसानले प्रचलित कानून बमोजिम मोहियानी हक पाउने व्यवस्था, दफा ३२(२) मा गुठी रैतान नम्बरी जग्गामा जग्गावालाको हक र हैसियत प्रचलित कानून बमोजिम सरकारी रैकर जग्गाको जग्गावाला सरह हुनेछ भन्ने व्यवस्था, दफा ३६(१) को अन्तिम वाक्यांशमा गुठी जग्गाको मोहीले गुठी जग्गा रैतान नम्बरीमा दर्ता गर्न पाउने व्यवस्था बदर गरी पाउँ भन्ने एवं मालपोत विभागको र भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको निर्णयको हकमा निजी गुठीको जग्गाबाट आउने आयस्ता भन्दा डेढी आयस्ता आउने गरी सट्टापट्टाको लिखत पास गरिदिनु भनी मालपोत

विभागको मिति २०४५।६।३० र रजिष्ट्रेशन प्रयोजनका लागि तोकिएको मूल्य कुनै बैंकमा अक्षयकोष राखी निजी गुठी जग्गालाई रैकरमा परिणत गर्ने भन्ने भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको २०४९।९।२ को निर्णय समेतको परिणाम स्वरूपका कार्य तत्काल रोकिनु पर्दछ भन्ने रहेको कुरा उक्त आदेश प्रकाशित भएको नेकाप २०६४ को पृष्ठ १२८० हेर्दा स्पष्ट हुन्छ । तत्सम्बन्धमा उक्त आदेशको प्रकरण ११ मा २०४५।६।३० र २०४९।९।२ को निर्णयहरू गुठीको अवधारणा अनुरूप देखिंदैनन् । अक्षयकोषको व्यवस्थालाई जुन कार्य प्रत्यक्ष रूपले गर्न सकिंदैन त्यस्तो कार्य अप्रत्यक्ष रूपले पनि गर्न हुँदैन भन्ने सिद्धान्त विपरीत गरिएको व्यवस्था हो भन्न सकिन्छ । सट्टापट्टा गर्ने उक्त व्यवस्थाले राम्रो जग्गाको ठाउँमा कमसल जग्गाहरू राखी राम्रा जग्गाहरू बिक्री वितरण गर्ने र अक्षयकोषमा रकम जम्मा गर्दा पनि न्यूनतम रकम राखी बहुमूल्य जग्गा आफ्ना नाउँमा दर्ता गरी बिक्री वितरण गर्ने बाटो खुला भएको छ भनी उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यसैगरी प्रकरण १३ मा ... एकातिर गुठी संस्थान ऐन २०३३ को दफा २५ (४) मा देवस्थल रहेका वा देवी देवता, देवस्थल, पर्व, पूजा, जात्रासंग सम्बन्धित धार्मिक एवं सार्वजनिक पर्ति जग्गा कुनै व्यक्तिको नाममा दर्ता गरिने छैन भनी व्यवस्था गरिएको छ भने अर्को तिर गुठी रैतान नम्बरीको यो व्यवस्थाले ... गुठी सम्पदाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने राष्ट्रिय दायित्वको विषयलाई नै गौण बनाइएको छ भनी उल्लेख भएको पाइन्छ । उक्त आदेशको प्रकरण १९ मा मालपोत विभागको मिति २०४५।६।३० एवं भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको मिति २०४९।८।२२ को निर्णय र त्यस आधारमा भएका परिपत्रहरू पनि उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुने ठहर्छ भन्ने उल्लेख छ । प्रकरण २० मा पनि दफा २५(२)(ग) र ३६ कै उल्लेख छ । प्रकरण २१ मा मात्र आजको मिति भन्दा अगाडि आज अमान्य गरिएका ऐनका उल्लिखित दफा तथा निर्णय अन्तर्गत भए गरेका काम कारवाही प्रभावित नहुने अर्थात् पश्चातदर्शी असर नपर्ने गरी (prospective overruling) आजको मिति देखि ऐनका उल्लिखित दफा तथा तत्कालीन श्री ५ को सरकारका उल्लिखित निर्णय एवं आदेशहरू समेत अमान्य र बदर घोषित गरिदिएको छ भनी उल्लेख भएको पाइन्छ ।

विचारणीय कुरा के छ भने उक्त रिट सार्वजनिक सरोकार अन्तर्गत दायर भएको र त्यसमा निवेदकले गुठी संस्थान ऐन २०३३ को दफा २५(२)(ग), २७, ३२(२) र ३६(१) को अन्तिम वाक्यांश बदर गरीपाउँ र २०४५।६।३० को मालपोत विभागको र

२०४९।९।२ को भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको निर्णय बमोजिमको काम कारवाही तत्काल रोकी पाउँ भन्ने माग गरेकोमा अरू दफा बदर हुन नसकी प्रकरण १८ ले दफा २५(२)(ग) एवं दफा ३६ तथा उल्लिखित निर्णयहरू बदर गरेको देखिन्छ । रिट निवेदक गुठियार देखिंदैनन् । उक्त नजिरले मुलुकी ऐन गुठीको महलको व्यवस्थालाई छोएको सम्म पनि छैन । यस स्थितिमा गुठी संस्थान ऐन २०३३ र नेपाल सरकारको विभाग र मन्त्रालयको निर्णय र कामकारवाहीको सम्बन्धमा परेको रिट र त्यसमा भएको आदेशबाट मुलुकी ऐन गुठीको महलको व्यवस्था पनि प्रभावित हुन्छ भनी भन्न मिल्दैन । उक्त रिटमा त्यसरी आदेश भएको पनि पाईंदैन । निजी गुठीको सञ्चालन र बन्दोबस्त गर्ने सम्बन्धमा मुलुकी ऐन गुठीको महल आकर्षित हुने देखिन्छ भन्ने कुरालाई बहुमतले पनि मानेकै छ । यस अवस्थामा जग्गा प्रशासन निर्देशिका २०५८ को दफा ११०, १४१ र १४२ समेतमा भएको व्यवस्थालाई अंगाल्न मिल्दैन । ऐनमा निर्देशिका जारी गर्न पाउने भनी व्यवस्था भएमा सो बमोजिम जारी भएको निर्देशिका वैध हुने र अरू निर्देशिकाको हकमा कानून अनुकूल भएसम्म मान्य हुने र कानून प्रतिकूल भएमा स्वतःशून्य र अमान्य हुने कुरा कानून व्याख्याको मान्य सिद्धान्त हो । यी वादीले मूलतः मुलुकी ऐन गुठीको महलको २, ३, ४, ६ र १६ नं को आधार लिई दावी गरेको देखिन्छ । मुलुकी ऐन गुठीको महल बमोजिमको दावीमा उक्त निर्देशिका र गुठी संस्थान ऐन २०३३ आकर्षित गर्न मिल्ने देखिंदैन ।

गुठी ऐन, २०३३ को दफा २(ग) ले चल वा अचल सम्पत्तिका साथै रकम समेतबाट पनि गुठी सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न सकिने व्यवस्था गरेको परिप्रेक्षमा प्रतिवादीहरूले गुठीको जग्गा बिक्री गरी प्राप्त हुन आएको रकम मध्ये कानूनले निर्दिष्ट गरे बमोजिमको रकमको अक्षयकोष खडा गरी सो अक्षयकोषको रकमबाट प्राप्त हुने व्याज मात्र गुठीको उद्देश्य बमोजिमको पुजा आजा लगायतका कार्यको प्रयोजनका लागि झिक्न पाउने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । अक्षयकोषमा राखेको रकमको व्याज मात्रबाट गुठीको उद्देश्य अनुरूप पुजाआजा गर्ने कार्य हुन नसक्ने भन्ने कुरा पुष्टि हुने वस्तुनिष्ठ र तथ्ययुक्त प्रमाण वादीले पेश गर्न सकेको देखिंदैन भन्ने पनि बहुमतको तर्क छ । माथि नै भनियो निजी गुठीको काम कारोबारमा गुठी संस्थान ऐन २०३३ लाग्न सक्तैन । उक्त ऐनको प्रस्तावनामा ...राजगुठीलाई नेपाल सरकारको अधीनबाट झिकी एक संस्थाको जिम्मा सुम्पी राजगुठीहरूलाई सुव्यवस्थित रूपले सञ्चालन गराउन गुठी संस्थानको स्थापना भएको भनी

स्पष्ट उल्लेख छ । तथापि उल्लिखित दफा २(ग) मा ... कुनै दाताले आफ्नो चल अचल सम्पत्ति वा आयस्ता आउने अरू कुनै सम्पत्ति वा रकममा आफ्नो हक छाडी राखेको गुठी समेतलाई सम्झनु पर्छ भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । त्यो भनेको दाताले गुठी राख्दा चल अचल समेतबाट गुठी खडा गर्न सक्ने भन्ने हो । उक्त दफाले दाताले राखेको गुठीको चल अचल परिवर्तन गर्न पाउने गरी हकवाला गुठियारहरूलाई कुनै अधिकार दिएको देखिंदैन । यसकारण उक्त दफाले प्रतिवादीहरूलाई कुनै मद्दत नगरेर वादीलाई नै मद्दत गरेको देखिन्छ ।

यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट “दावी नै नलिएको वा माग नै नगरेको कुरा अदालतले न्यायिक अग्रसरता देखाई आफैले थप कुरा गरी निर्णय गर्न नमिल्ने” भनी बृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास परिषद् भएको उत्प्रेषणको रिट निवेदन (नेकाप २०६८, बैशाख, नि.नं.८५३३, पृ.९) मा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको तदनुसार वादीले धर्मलोप गरे भनी मिति २०५९।९।२३ मा फिराद दिएको तर सो जग्गाको सट्टापट्टाको लिखत मिति २०६०।३।१६ मा मात्र पारित भएको उक्त २०६०।३।१६ को लिखतमा दावी नै नरहेको भन्ने बहुमतको तर्क छ । तर गुठी सम्बन्धी कानूनमा जग्गामा हक छोडेपछि मात्र धर्मलोपको कसूर ठहर्ने भन्ने गरी कुनै परिभाषा भएको देखिंदैन । विपक्षीहरूले बिक्री गर्न लागेका र सो सिलसिलामा ग्राहक खोज्न हिंडीरहेको भन्ने फिराददावी देखिन्छ भने प्रतिवादीको प्रतिउत्तरपत्रको प्रकरण ४ मा ...सबैले आआफ्नो हकमा नियमानुसारको अक्षयकोष राखी त्यसको आयस्ताबाट गुठियार मिली गुठी चलाउने र जग्गा पनि आफ्नो आफ्नो गरौं वा बिक्री गरौं भनी विपक्षीसंग सल्लाह गर्दा सल्लाह मतमा नपसी म पनि केही गर्दिन अरूलाई पनि केही गर्न दिन्न भनी बदनियतपूर्णरूपमा यो नालेश दिएको भनी र प्रकरण ६ मा हाल मालपोतको खरीद बिक्री प्रयोजनको मूल्य बराबर अक्षयकोष राखी जग्गा रैकर हुन्छ । आफ्नो हकमा कानूनले गर्न मिल्ने कुरामा विपक्षीले रोक लगाउने तथा कथित धर्मलोपको संज्ञा दिन मिल्ने हुँदैन भन्ने व्यहोरा रहेको देखिन्छ । ती व्यहोराहरूबाट प्रतिवादीले गुठी जग्गा बिक्री गर्न ग्राहक खोजी हिंडीरहेको भन्ने वादी दावीलाई स्वीकार नै गरेको अवस्थामा वादीदावी नै नभएको भन्न मिलेन । यो मुद्दा दायर भएपछि भएको उक्त लिखतहरूमा वादीले लिखत बदर गरीपाउँ भन्ने नालेश पनि दिएकैले समेत बहुमतको तर्कसंग सहमत हुन सकिएन ।

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २६ अनुसार अदालतमा नालेश दिने पक्षले आफ्नो दावीलाई पुष्टि र प्रमाणित गर्ने सबै तथ्य र प्रमाण स्पष्टसँग खुलाई देखाई नालेश गर्नु पर्ने हुन्छ । तर वादीले सो केही नखुलाई प्रतिवादीहरूले पुजा आज्ञा नगरेको भनी अधुरो, अपुरो र हचुवा तवरले फिराद दिएको देखिँदा त्यस्तो अधुरो, अपुरो र हचुवा किसिमले दिएको फिरादका आधारमा मात्र प्रतिवादीहरूले गुठीको उद्देश्य बमोजिम पुजा आज्ञा गरेनन् भन्न प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २६ बमोजिम मिल्ने देखिएन भन्ने पनि बहुमतको तर्क छ ।

यसतर्फ हेर्दा मुलुकी ऐन गुठीको महलको ३ नं को देहाय १ ले गुठी जग्गाको सम्बन्धमा "शेष बाँकी सम्म धितो बन्धक राख्नु हुन्छ" भनेर आंशिक जग्गा सम्म बन्धक राख्न पाउने कुरामा सम्म छुट दिनु बाहेक बाँकी सबै बिक्री व्यवहार निषेध गरेको देखिन्छ । सबै गुठी जग्गा धितो बन्धक दिने कुरामा नै त्यस किसिमको बन्देज छ भने त्यस भन्दा गम्भीर अर्थात् जग्गा नै बिक्री गरेको कुरा मान्य हुने प्रश्नै हुँदैन । तथापि त्यसबारे पनि सोही कानूनले लेखिए बाहेक बेचबिखन दान दातव्य गरी ...धर्मलोप गर्न हुँदैन... खान पाउने शेष भोगधितोदेखि बाहेक बेचबिखन दान दातव्य र अरू जम्मै गुठी बेचबिखन दान दातव्य वा भोगधितो समेत गरी धर्मलोप गर्नु भने त्यसले गुठीको पालो पाउँदैन । शेष बाँकी बण्डा गरी खान पनि पाउँदैन भनी स्पष्ट व्यवस्था गरेको र देहाय ३ मा गुठीको जग्गामा दैवी परी बाली नआउँदा सो गुठीको चलाउनु पर्ने काम चलाउन र भत्के बिप्रेको बनाउनलाई समेत जगेडा राख्ने गरी त्यसैबाट गर्ने र जगेडा नराखी शेष बाँकी खानेमा समेत घरघरानाबाट खर्च गरी समेत चलाउनु पर्ने काम लिखत बमोजिम चलाउनु पर्छ । ... बाली नआउने भएमा र जगेडा राख्ने नभएको गुठीमा शेष बन्धक राख्नेले घरघरानाबाट खर्च गरी चलाउनु बनाउनु पर्ने चलाउनु बनाउनु र बन्धक लिने साहूले पनि गर्न लाउनु पर्छ । लेखिए बमोजिम बन्धक राख्ने दाता वा साहूले समेत चलाएन चलाउन लाएन बनाएन बनाउन लाएन भने सो कसूरबाट पनि धर्मलोप गरेको ठहर्छ । ...हकदारले ...चारजना भलादमी राखी चलाउनु बनाउनु गरी सो चलाए बनाएको खर्चमा साहूको वा भलादमीको सहीछाप गराई लिनु पर्छ ...सो खर्च उपर भर्ना नहुन्जेल बन्धक लिने साहूले शेष आयस्ता खान पाउँदैन भन्ने समेतको व्यवस्था गरेको देखिन्छ । अतः यसमा गुठी जग्गा बिक्री नै भैसकेको देखिँदा गुठी जग्गाबाट हक छाडी रैकर परिणत

गर्ने बित्तिकै गुठीको अस्तित्व लोप हुने हुँदा उक्त गुठीको ३ नं को रोहमा यो तर्कसंग पनि सहमत हुन सकिएन ।

गुठी जग्गाको अनुल्लंघनीयताको महत्व नेकाप २०६७ को पृष्ठ २६६ मा प्रकाशित यस अदालतको संयुक्त इजलासको फैसलाबाट पनि प्रष्टिएको छ । उक्त मुद्दामा रामचन्द्र निजी गुठीको विवादित जग्गामा जधले आफ्नो हिस्साको प्रति आना रु २ लाख मोल लिने र जध श्रेस्तामा रामचन्द्र निजी गुठी जनाई मोहीका नाममा पूरै जग्गा दर्ता हुने ठहर्छ भनी भूसुबाट भूसंऐन २०२१ को दफा २६(ड) बमोजिम बाँडफाँडको निर्णय भएकोलाई अन्यथा भन्न मिलेन । निवेदकहरू गुठियार नभै मोही मात्र भए पनि गुठीको पूरै जग्गाको जध बनेपछि त्यस्तो जग्गासंग गाँसिएको र त्यस्तो जग्गाले बोकेको legacy बाट निवेदकहरू उन्मुक्त हुन सक्दैनन । अतः रामचन्द्र गुठी जनाएको मिलेकै भनी उल्लेख भएको पाइन्छ ।

यी वादी दपाँ गुठीका गुठियार भएका, उल्लिखित जग्गा वादी प्रतिवादीको संयुक्त हक पुग्ने देखिएको र सो जग्गा दपाँ गुठीको भएको अवस्थामा कित्ताकाट गर्दा वादीको स्वीकृति समेत नलिई आफुखुशी वादीको भाग छुट्याई गुठी जग्गाको अस्तित्व समाप्त पारेकोमा यी गुठियार वादीलाई नालेश गर्ने हकदैया रहेकै देखिन्छ । गुठी जग्गाको हक छाडी लिने दिने गर्ने प्रतिवादीहरूको कार्य स्पष्टतः धर्मलोपको परिभाषा भित्र पर्ने देखिँदा यस अदालतको संयुक्त इजलासले धर्मलोप ठहराएको समेतको फैसलासंग सहमत छु । बहुमतको रायसंग असहमत छु ।

न्यायाधीश

इजलास अधिकृतः किशोर घिमिरे

कम्प्युटरः अमिररत्न महर्जन

इति सम्बत् २०७२ साल बैशाख महिना १० गते रोज ३ शुभम्----- ।